

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ МОВИ

С. П. Биби́к (Київ)

УДК 81 – 26

**СТАТУС УСНОЇ ПРАКТИКИ В КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Усна практика посідає важливе місце у формуванні літературного стандарту, оскільки має своєрідну двохосновну якість: по-перше, її ядро лягло в основу писемної літературної мови, а по-друге, трансформована й засвідчена в книжно-писемних стандартах функціонально-стильових різновидів вона стала основою усного варіанта писемної мови, що зумовило його дистанціювання від народнорозмовного джерела й формування специфічної за функціональними та лексико-граматичними ознаками усної мови в культурі повсякдення.

Проблему становлення літературного стандарту зазвичай розглядають у контексті історії літературної мови, насамперед граматики. Цей шлях має трикомпонентну основу взаємодії її виражальних засобів – усна – писемна – усна мова, пор. думку Л. Щерби: „всі зміни мови, які проявляються і в монологічному мовленні, куються і нагромаджуються в кузні розмовного мовлення” [Щерба 1957: 116].

Мета нашого дослідження – показати визначальну роль усної мови у формуванні літературного стандарту в діахронії, ретроспекції становлення й динаміки її жанрово-стильових різновидів комунікації. Основні джерела роботи – наукові праці, огляд яких репрезентує, хоча й фрагментарно, статус усної української літературної мови від найдавніших часів до першої чверті ХХ ст., її місце в різних типах дискурсів, у яких вироблялися комунікативно-стильові стереотипи.

Так, в історії мови утвердилася думка, що джерела з історії книжної української літературної мови засвідчують насамперед роль усної практики у виробленні стандартів ділового письма. Як зауважила М. Пещак, „Зміст [грамот XIV ст. – С. Б.] свідчить, що текст грамоти складався прилюдно. [...] Той, хто складав документ, незважаючи на існування певних схем текстового оформлення грамот, опинявся в ситуації, при якій опис конкретного об’єкта відповідного юридичного акту здійснювався з усних [виділення наше. – С. Б.] показань присутніх” [Пещак 1979: 3]. Складна взаємодія писарів, видавців грамот, тих, хто давав свідчення, та інших присутніх спричинювала змішування мовних рис кількох місцевостей (асимілятивних та дисимілятивних [Там само: 245], дивергентних [Русанівський 1978: 4 – 6] процесів), накладання штампів ділового письма та народнорозмовних і діалектних рис, особливостей усної мови, взаємодію книжних та розмовних елементів мови.

Тривалий час літературно-художня практика перебувала під впливом народнорозмовної мови, зокрема й фольклорної (пісенної

переважно) мови [Чапленко 1955: 85]. Історія національно-мовного будівництва потребувала появи такої мовної особистості, яка могла би своїм талантом засвідчити вільне володіння усною народною мовою та писемною формою вираження своїх думок, переживань, вільне мовно-естетичне переплавлення народнорозмовного начала в літературній художній творчості. Письменники виразно відчували відмінності між усною розмовно-побутовою мовою та тим, як ця уснорозмовна природність може бути передана в писемному тексті, й тим, як за допомогою народнорозмовних одиниць має бути структурована художня оповідь, злиті в єдине художнє ціле її композиційні елементи [Бибик 2010].

Велике значення для вироблення літературно-мовного стандарту мала сценічна мова. У драматургійному дискурсі – це практична усна мистецька діяльність, що потребує суворого дотримання орфоепічних, акцентних, дикційних норм. Сценічне слово – еталон культури усного спілкування. Саме в сценічних умовах виробляється нейтральна загальнонаціональна система вимови, виробляються стилістично марковані стилі вимови (книжно-літературний та розмовний), мовно-естетичні прийоми соціальної характерології, утілення сценічних образів [Виноградов 1964: 4]. По-друге, у змісті та мові драматургійного твору закладено певну типізацію – соціальну, колективну „норму” [Іжакевич 1961; Януш 1983; Ожигова 2003]. Історія мови драми є відображенням процесів звуження соціальної бази позалітературного просторіччя та діалектів, віддзеркаленням соціальної структури суспільства в кожний із періодів його життя з характерною для її представників мовою, типізованою та естетично модифікованою.

Історію сучасної української сценічної мови створила драматургійна практика письменників. Слово, що звучало зі сцени, сприяло й популяризації української мови, вивільненню її з пут побутовості, утвердженню її права на повноцінне функціонування, на право бути зрозумілим і на сході, і на заході України [див. дет. Статєєва 1997]. Гастрольні подорожі східно- та західноукраїнських театральних труп сприяли вирівнюванню літературної вимови: „Заслуга цих драматургів у тому, що вони подавали із сцени українську мову широким колам громадянства в живому звучанні, а це для повного суспільного функціонування мови має велику вагу: без цього мова може стати живаною тільки на письмі, „мертвою латиною” [Чапленко 1955: 185].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Л. Курбас своєю творчою активністю розірвав пута етнографічно-побутового театру: нова мистецька техніка, нові засоби художнього впливу на глядача створювали передумови для переорієнтації у сприйнятті української літературної мови як високорозвиненої, висококультурної, позбавленої другорядності, придатної до філософсько-інтелектуального осягнення реальності. У 20 – 30-і рр. ХХ ст. російські театри, включно з оперою, „були фактично витіснені з України. 1931 року в країні існувало 66 українських,

12 єврейських і 9 російських стаціонарних театрів” [Шевельов 1998: 96] і це створювало передумови для поширення загальнолітературного стандарту в соціумі.

Щодо побутової усної практики, то зібрати інформацію про неї дуже важко. Нині можемо спиратися лише на свідчення з досліджень істориків мови, а також тих, хто займається вивченням епістолярію письменників. Урядові обмеження впливали і на цю сферу життя мови в середовищі інтелігенції, коли навіть „приватна балачка українською мовою часто приймалася як доказ нижчого суспільного становища; якщо по-українському говорити не принагідно, а послідовно, це розцінювалося як свідомо опозиція до російської мови, символу імперії, що вже ставало просто небезпечним” [Там само: 14]. Здебільшого розподіл сфер функціонування був таким: українська народна (говіркова) мова – сільська місцевість, російська – місто, сільський інтелігентський побут [Чапленко 1955: 263]. І після подій 1905 – 1917 рр. у колі центральних проблем мовотворення залишалося питання про „мовно-побутову реабілітацію української мови” [Там само: 214]. У цей період в Україні була сформована українська інтелігенція, яка наполегливо відстоювала користування українською мовою не лише в побуті, а й у публічній сфері, зокрема в освіті, науці. „Супроти другої половини XIX ст. цих родин тепер стало більше. До старих родин з розмовною українською традицією – Старицьких, Лисенків, Косачів, Русових тепер приєдналися ще Грінченки, Чикаленки, Дорошенки, Лотоцькі і багато інших” [Там само: 265]. Отже, ідеться про гуманітарну інтелігенцію, але ці факти засвідчували, що українська щоденна побутова мова практично не вирвалася із „селянських” пелюшок [Там само: 128]. Поширення ж публічної функції усної мови на підпольській Галичині спричинювало зростання україномовної т. зв. не-гуманітарної інтелігенції – „лікарів, правників, інженерів тощо. До цієї суспільної верстви якоюсь мірою прилучалися комерсанти, власники, кооператори і т.п. й поширювали її” [Шевельов 1998: 147]. Постійно дбав про вироблення інтелігентного усного мовлення, єдиного для всієї України, його добірність, високу культуру, інтелектуалізм і художню довершеність І. Франко – про мову, скеровану „на широкі простори інтелігентної бесіди, яка б постійно розходилася колами і захоплювала все глибші верстви українського люду” [Панько 1992: 6 – 8].

Отже, навіть ці скромні свідчення показують, що усна українська літературна мова в побуті була по-різному представлена в різні періоди становлення літературної мови та різних територіях її поширення, розділених фактично між кількома державами, кожна з яких проводила свою мовну політику, а також те, що факти використання усної літературної мови в побуті залежало від суб’єктивних чинників – мовної стійкості, національно-мовної свідомості, психологічної константи. Актуальність цих процесів щодо сучасного нам періоду розвитку літературної мови не зменшилася.

Більшість культурних та політичних діячів в Україні усвідомлювали роль, силу впливу, дохідливість усного слова, зверненого до народу на публічних заходах. Зокрема, є свідчення, що „Б. Грінченко використовував щонайменшу нагоду для вживання української мови в усному варіанті” [Чапленко 1955: 275]. Велику пропагандистсько-просвітницьку роль відіграла діяльність товариства „Просвіта”, виступи С. Русової, М. Грушевського та ін. з проблем рідномовної освіти [Там само: 167]. Часовий відтинок, коли українська мова набувала поширення в публічній сфері, був нетривалий – 1917 – 1932 рр. Ці процеси детально охарактеризував Ю. Шевельов [Шевельов 1998]. Під їхнім впливом відбувається ідеологічна зміна в україномовній мотивації: для міського населення створюється ореол мови не для повсякденного побутового вжитку.

Ще один важливий сегмент – українське радіо (перший український радіоефір відбувся в Харкові в 1924 р.), коли активно формується й український театр, українська кінематографія, тобто сфера аудіо- та візуального впливу на мовно-національну свідомість населення України. Особливо це важливо було в умовах часткової грамотності населення України, яке не все могло читати та сприймати візуально ту чи ту інформацію. Саме 20 – 60-і рр. ХХ ст. називають золотим віком українського радіо, яке мало великий психоемоційний, інформативно-пропагандистський та мовно-естетичний вплив на широку аудиторію аудіосприймачів літературної мови. Ураховуючи значення функції пасивного навчання мови через радіокомунікацію, журналісти в 70 – 80-х рр. ХХ ст. запровадили спеціальні передачі з питань культури мови, які викликають інтерес мовців і нині, на початку ХХІ ст.

До 20-х рр. ХХ ст. немає підстав говорити про повносилість усного слова в освітньо-навчальній сфері. Лише в першій третині ХХ ст. створюються умови для становлення та розвитку усної літературної мови, оскільки були передумови для розширення соціально-мовної бази її вживання в освітянських установах. Це сприяло виправленню, вирівнюванню діалектної мови, розширенню індивідуального словника комуніканта лексикою з різних галузей знань, формувало уявлення про систему та структуру літературної мови, її естетичні зразки. Але й цей процес тривав недовго, оскільки на тлі розширення й розбудови системи освіти не набув поширення процес її українізації [Шевельов 1998: 121], якого прагнули досягнути ще Б. Грінченко, С. Васильченко, М. Коцюбинський, Ю. Федькович, Леся Українка, І. Франко та ін., пишучи твори для дітей та про дітей, створюючи дидактичні праці й виробляючи методику навчання мови в оперті на роль усної відтворюваної мови (С. Русова), на літературні бесіди (Х. Алчевська). В. Чапленко відзначав, що „у період становлення нової української літературної мови були несприятливі, просторово нерівномірні умови, зумовлені політичними, культурно-побутовими та психологічними

чинниками” [Чапленко 1955: 133], що розривали всеукраїнську єдність цього процесу. Вони збереглися вповні й до 90-х рр. ХХ ст.

Отже, побіжний огляд доступних наукових джерел засвідчує високий ступінь ваги усної форми мови у формуванні книжних стандартів української літературної мови в усіх її жанрово-стильових різновидах.

Література

Виноградов 1964 – Виноградов В. В. Об изучении сценической речи / В. В. Виноградов // Вопросник по современному русскому произношению : (для деятелей театра). – М. : Наука, 1964. – С. 4 – 11; **Бибик 2010** – Бибик С. П. Оповідність в українській художній прозі / С. П. Бибик. – К. ; Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 287 с.; **Їжакевич 1961** – Їжакевич Г. П. Мова драматургії / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови / за ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. II. – С. 344 – 361; **Ожигова 2003** – Ожигова О. В. Стилізація усно-розмовної мови в текстах сучасної української драматургії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Ожигова. – К., 2003. – 23 с.; **Панько 1992** – Панько Т. І. Мова і нація в естетичній концепції І.Франка / Т. І. Панько. – Л. : Світ, 1992. – 192 с.; **Пещак 1979** – Пещак М. М. Стиль ділових документів ХІV ст. (Структура тексту) / М. М. Пещак. – К. : Наук. думка, 1979. – 268 с.; **Русанівський 1978** – Русанівський В. М. Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов’янських літературних мов ХVІ – поч. ХVІІІ ст. / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1978. – 26 с.; **Статєєва 1997** – Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В. І. Статєєва. – Ужгород : Патент, 1997. – 408 с.; **Чапленко 1955** – Чапленко В. Українська літературна мова (ХVІІ – 1917 р.) / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1955. – 328 с.; **Шевельов 1998** – Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : „Рута”, 1998. – 208 с.; **Щерба 1957** – Щерба Л. В. Избранные труды по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Наука, 1957. – 188 с.; **Януш 1983** – Януш Я. В. Мова української класичної драматургії / Я. В. Януш. – Л. : Вид-во при ЛДУ ВО „Вища школа”, 1983. – 147 с.

Бибик С. П. Статус усної практики в концепції історії української літературної мови

Стаття присвячена проблемі вивчення ролі усної форми літературної мови у формуванні її функціонально-стильових різновидів та загальних норм комунікації. Представлено погляди істориків мови на екстралінгвальні чинники формування літературного стандарту, ролі соціуму та мовних особистостей у становленні загальних дикційних, орфоепічних та мовно-естетичних норм. У контексті історії української

літературної мови зацентовано увагу на ролі усної комунікації у виробленні писемних норм ділової мови, підкреслено вагу сценічної мови та драматургійного дискурсу у формуванні норм усного літературного спілкування та виразових функцій складників оралізованої практики, підкреслено значення епістолярної культури як дзеркала усно-розмовних норм в інтелігентському середовищі, відзначено вплив публічної мови, зокрема й радіомовлення, освітньо-навчальної усної мови у формуванні загальної літературної норми.

Ключові слова: усна літературна мова, історія літературної мови, стильова норма, усна ділова мова, мова сцени, публічна мова.

Бибик С. П. Статус устной практики в концепции истории украинского литературного языка

Статья посвящена проблеме изучения устной формы литературного языка в формировании его функционально-стилевых разновидностей та общих норм коммуникации. Представлены взгляды историков языка на экстралингвистические факторы формирования литературного стандарта, роли социума и языковых личностей в становлении дикционных, орфоэпических и языково-эстетических норм. В контексте истории украинского литературного языка сделан акцент на роли устной коммуникации в становлении письменных норм деловой речи, подчеркнут вес сценической речи и драматургического дискурса в формировании норм устного литературного общения и выразительных функций составляющих ораллизованной практики, подчеркнута значення епістолярної культури как зеркала устно-разговорных норм в интеллигентской среде, отмечено влияние публичной речи, в том числе и радиовещания, обучающей устной речи в формировании общей литературной нормы.

Ключевые слова: устный литературный язык, история литературного языка, стилевая норма, устная деловая речь, язык сцены, публичная речь.

Bybyk S. P. The status of the oral practice in the concept of history of the Ukrainian literary language

The article deals with the analysis of the problem of studying the oral form of the literary language in the formation of its functional and stylistic varieties and general norms of communication. The viewpoints of language historians on the extralinguistic factors of the formation of the literary standard and the role of the society and linguistic personalities in the formation of the articulation, orphoepic and linguistic and esthetic norms have been presented. In the context of the history of the Ukrainian literary language, an accent has been made on the role of the oral communication in the formation of the written norms of business speech. The influence of the stage speech and drama discourse on the formation of the norms of oral literary communication and the expressive functions of the components of the oralized practices has been

accentuated. The significance of the epistolary culture as a reflection of oral and colloquial norms in the stratum of the intelligentsia has been stressed; the impact of public speech including the language of radio and the educational value of the oral speech in the formation of the general literary norm have been substantiated. Special attention has been given to the analysis of the problem of further investigation of the facts of rise of the oral literary speech in the history of the Ukrainian culture starting from the ancient times, especially in the 19th and 20th centuries as the key but still scantily examined periods regarding the status of the oral speech in working out the literary standard in the process of audio, visual, psycho-emotional and informational and propagandistic influence on the cultural and national consciousness of the population of Ukraine.

Key words: oral literary language, history of literary language, stylistic norm, oral business speech, stage language, public speech.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

О. М. Бондаренко (Слов'янськ)

УДК 811.111'25

ПРОДУКТИВНІ ПРИЙОМИ ПЕРЕКЛАДУ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Сьогодні, у період стрімкого розвитку науки й техніки, спостерігаємо гостру потребу в перекладі великої кількості фахової інформації з інших мов, а отже, і в дослідженнях прийомів перекладу лексичного наповнення науково-технічної літератури українською мовою. Якість перекладу такого виду літератури значною мірою залежить, по-перше, від особливостей науково-технічної літератури і, по-друге, від рівня мовної та загальної науково-технічної компетенції перекладача. Оскільки існують різноманітні екстра- та інтралінгвістичні характеристики слів-термінів, здійснення перекладу навіть на лексичному рівні є зовсім непростим завданням.

У мові науки й техніки ми маємо справу із стабільним, інформаційно насиченим шаром лексики – термінологічними одиницями, норма яких хоча й узгоджена з нормами загальноживаної мови, але має власні суттєві особливості. Терміни та реалії, якими так насичена науково-технічна література, найчастіше потрапляють до групи безеквівалентних лексичних одиниць. „Безеквівалентні терміни виникають у результаті такого очевидного факту, що наукові відкриття, технічні удосконалення, технологічні інновації відбуваються та виникають спочатку в одній країні, а потім стають надбанням інших.